IL-LEĠĠENDA TAL-MALTIN ASSEDJATI FL-IMDINA

Ġ. CASSAR PULLICINO

Malta pajjiż ċkejken u fl-istorja mqallba tagħha ġarrbet ħbit u attakki li mhux biss jimlew lill-kotba ta' l-istorja miktuba imma wkoll iżewqu bi lwien tal-fantasija l-istejjer u l-leġġendi ta' niesna. Bosta minn dawn il-leġġendi storiċi għandhom x'jaqsmu mal-ħbit tat-Torok, meta dawn kienu jinżlu, jaħarqu l-uċuħ u jħarbtu djar u rħula, jekk ma jġorrux ukoll fil-jasar lill-irġiel u n-nisa li jaqgħu taħt idejhom. X'uħud minn dawn l-istejjer jirrakkontaw kif missirijietna ħelsu minn, u ħarrbu lit-Torok bil-għajnuna tal-Madonna, ta' San Pawl jew ta' xi qaddis ieħor, u din ix-xorta ta' leġġenda ssibha mxerrda f'ħafna bnadi sew ta' Malta kemm ta' Għawdex. Imma mbagħad hemm xorta ta' leġġenda li turina kif niesna daħqu bl-egħdewwa u ġagħluhom jitilqu bil-għaqal ta' moħħhom biss, dak il-ħażen li kull poplu jiftaħar li għandu minnu doża aqwa minn ta' ħaddieħor.

Il-leġġenda li se nitkellmu fuqha tissemma bil-miktub għall-ewwel darba mill-Ġiżwita Malti Girolamo Manduca (1574-1643) li fost ħwejjeġ oħra ħalla fil-Kulleġġ tal-Ġiżwiti f'Palermo manuskritt **Istoria Maltese, o sian Tradizioni sopra le notizie concernenti l'Isola di Malta!**[1] Liema kienu dawn it-tradizzjonijiet igħarrafna, fil-qosor, I.S. Mifsud fil-Ms. Nru 2 tal-Bibljoteka Rjali fejn naqraw (pp. 541-2) illi fl-1470 niżlu Malta 18,000 Mislem u wara li qatlu ħafna nies u ħarbtu l-gżira, dawru l-Imdina ". . . u billi ħasbu li setgħu jieħdu l-belt jekk jassedjawha, dawruha hekk tajjeb illi l-pajżani ma setgħux iktar joħorġu biex iġibu xi ħaġa mill-kampanja . . . u għalkemm kienu waslu fl-aħħar il-Maltin ta' ġewwa l-belt ma qatgħux qalbhom anzi, biex juru lill-għadu li m'għandhom bżonn ta' xejn, meta stednuhom biex iċedu, u bagħtulhom rigali ta' ħobż u ikel ieħor, il-Maltin irruftaw u reġġgħu kollox lura, b'iż-żieda ta' xi ġbejniet friski sabiex igħarrfu li ġewwa l-belt kellhom biżżejjed minn kull ħaġa meħtieġa għall-ikel. Il-ġbejniet kienu għamluhom bil-ħalib ta' xi nisa, u fuq hekk l-egħdewwa qatgħu qalbhom . . ."

Dan li għedna nkiteb minn Manduca 'l fuq minn 330 sena ilu. Mitejn sena wara, daqs mitt sena ilu, il-leġġenda kienet għadha ħajja, għax fl-istorja tiegħu Castagna, waqt li jgħid fuq meta t-Torok ħabtu għal Malta fl-1427, kiteb: "Ma' tul dan iż-żmien, it-Torok biex juru lill-Maltin illi bis-sejf u b'ħilithom iridu jirbħu, u mhux bil-ġuħ, bagħtulhom tagħbija ta' ħobż b'rigal; iżda tagħna

biex juruhom li għandhom ħobż u biex jieklu wkoll, ġabru malħalib tan-ngħaġ u l-baqar li kellhom, il-ħalib tan-nisa li kienu jreddgħu, u fuq kull ħobża li daħħlulhom it-Torok, għamlu ġbejna u reġgħu bagħtuhomlhom lura".[2]

Kelma b'kelma, tista tgħid, minn fuq Castagna insibu fl-1889 il-leġġenda mdeffsa fir-rumanz **Ineż Farruġ** ta' Anton Manwel Caruana.[3] Eqreb lejn żmienna Ninu Cremona wera li kien jaf l-istorja meta, mas-60 sena ilu, sewwa sew qabel il-Gwerra l-Kbira kiteb id-dramm storiku-pastorali **Il-Fidwa tal-Bdiewa** li baqa' Ms. sa ma deher stampat l-ewwel darba fl-1936. F'dan id-dramm, li fih sfond folkloristiku qawwi, insibu l-istess leġġenda mqiegħda f'ħalq Gwerrino, wieħed mill-għassiesa ta' Don Carlos, sid l-oqsma, meta lil sħabu tahom l-aħbar tan-nies magħluqa ġewwa s-swar fl-Imdina b'dawn il-versi:

". . . dawk in-nies taqbida kellhom ħarxa
qabel ħaxkinhom ġo l-Imdina l-għadu.
L-għadu kien niżel f'dawk l-ixtut tan-naħa
l-oħra minn fejn tkun tielgħa x-xemx, u niżżel
eluf ta' nies mix-xwieni. Mill-irħula
ħarrab l-ibdiewa, battal djar u seraq,
kemm sab, għamara. Siġar qered, waqqa'
kemm-il ġebla sab wieqfa . . . .
. . . . u l-għadu
sabiex jiddieħak b'dawk in-nies magħluqa
ġewwa l-ħitan tal-belt bagħtilhom tagħbi
ta' ħobż għaliex bil-ġuħ ma jridx joqtolhom . . . . .

Il-ħobż, kif qalu, reġġgħu lura, u ġbejna
tan-ngħaġ imħallta bil-ħalib mis-sider
tan-nisa tagħhom bagħtu lill-egħdewwa;
u dan biex juru li bil-ġuħ imutu,
imutu jridu lkoll, 'ma l-qawwa tagħhom
bil-qilla ta' l-egħdewwa le titkisser".[4]

S'hawnhekk l-istorja letterarja ta' din il-leġġenda Maltija. Il-motiv ewlieni huwa li l-Maltin, biex jeħilsu mit-Torok li kienu jassedjaw l-Imdina, bagħtulhom lura l-ħobż bil-ġbejniet fuqhom biex bħallikieku juru li ma jonqoshom xejn u għalhekk jistgħu jtawlu r-reżistenza tagħhom. Skond il-leġġenda, il-ġrajja setgħet kienet fis-seklu 15, i.e. jew fl-1427 jew fl-1470; u kif rajna, l-ewwel ma nkitbet fis-seklu 17, minn Girolamo Manduca, jiġifieri mitejn sena wara li suppost ġara dak li jirrakkontaw misserijietna.

Kieku kellna nieqfu Malta, ma kien ikollna xejn iktar xi ngħidu. Biss, l-istess motiv tal-ġbejniet niltaqgħu miegħu f'xi leġ-

ġendi li ngħabru minn xi postijiet fi Sqallija u li ġew studjati bil-għaqal mill-folklorista Sqalli Giuseppe Pitre'. Fil-Kalabrija wkoll tingħad storja dwar post jismu Sant' Agata li fiha, bħal f'dak ta' hawn Malta, il-ġlieda tkun mat-Torok. Din tal-Kalabrija tgħid hekk:

"Darba waħda niżlu t-Torok fuq ix-xtajta ta' Ravagnese, u jaħarqu w iħarbtu waslu sa Sant'Agata. Imma n-nies, li saru jafu bil-biċċa, kellhom żmien ihejju għad-difiża: u l-gvernatur ġegħelhom idaħħlu ġewwa s-swar kemm imrieħel u bhejjem kien hemm jirgħaw fil-kampanja. It-Torok billi ma setgħux jieħdu l-belt bl-assalt, ħasbu li jeħduha bil-ġuħ, u dawruha bl-assedju. In-nies tal-belt żammu bi qlubija kbira, u dejjem kienu jistennew li taslilhom l-għajnuna; imma l-ikel beda jonqos minn jum għal ieħor, il-gvernatur hawnhekk ordna li n-nisa kollha li kellhom it-trabi jingabru fil-pjazza, u meta ngħabru kollha, fissrilhom il-ħsieb tiegħu li għoġob lil kulħadd. In-nisa ġabru l-ħalib tagħhom fi skutella mdaqqsa; sejħu wieħed ragħaj li mill-ħalib ħareġ ġobna sabiħa, u din il-ġobna xeħtuha bil-magna fit-tinda tal-kaptan tat-Torok. Dan ġabarha, u qal bejnu u bejn ruħu: "Jekk dawk il-misħutin għad fadlilhom daqshekk provvizjon biex jarmu ġobon tajjeb u frisk bħal dan, kollu ta' xejn li nibqgħu hawn biex naħlu ż-żmien." U ġegħelhom idoqqu t-trombi ta' l-irtirata; it-Torok telqu lura lejn il-bastimenti tagħhom u hekk Sant'Agata baqgħet salva."[5]

Qegħdin taraw kemm tixbah lil tagħna l-leġġenda tal-Kalabrija? Issa mmorru Sqallija. Hawnhekk iż-żmien tal-ġrajja mhuwiex żmien tat-Torok, iżda daqs mitejn sena qabel, u sewwa sew għandu x'jaqsam mar-rewwixta ta' l-Isqallin kontra l-Franċiżi li ġrat nhar il-31 ta' Marzu, 1282, u li baqgħet magħrufa fl-istorja bħala **I Vespri Siciliani.** Il-leġġenda tgħid hekk: "Fi żmien l-antik ġewwa Sperlinga kien hemm il-Franċiżi. L-Isqallin għamlu rewwixta, il-Vespro, mal-gżira kollha, imma dawk ta' Sperlinga ma ridux jafu u ngħalqu ġewwa s-swar. Waslu mbagħad l-iskwadri minn Palermo u dawru l-pajjiż: dawk ta' ġewwa ħadu l-ħalib tan-nisa, għamluh ġbejniet żgħar, u waddbuhom minn fuq il-Kastell biex juru li huma ma jistgħu qatt imutu bil-ġuħ: u daqqu l-qniepen tal-baqar u tan-ngħaġ biex bħallikieku hemm ġew kellhom merħliet kbar ta' baqar."[6]

L-istess storja tingħad f'Sciacca, fi Sqallija wkoll, imma bil-maqlub fis-sens li did-darba huma l-Franċiżi li dawru lill-belt bl-art u bil-baħar, u mhux Sqallin bejniethom. F'Castrogiovanni, imbagħad, provinċja ta' Caltanissetta, dejjem fi Sqallija, il-ġrajja tbiddel ix-xena u d-data. Il-Konti Ruġġieru kien ilu x-xhur jitħabat biex jieħu l-Fortizza. Meta ra li għalxejn, bagħat xi nies tiegħu biex bejn ihedhdu lin-nies tal-belt u bejn jaraw kif tista' ssir il-paċi. Dawk ta' Castrogiovanni, tgħid il-leġġenda, laqgħuhom bil-ħlewwa, mingħajr ebda biża', u wrewhom imniezel kbar ta' qamħ, li fil-fatt ma

kenux ħlief ramel bil-qamħ; u donnhom kienu żguri minnhom infushom, għax ma redux jagħmlu paċi. Imbagħad ġabru l-ħalib tal-bhejjem kollha, għamluh ġobon, u xeħtuh fuq l-għadu biex iġagħlu l-Konti Ruġġieru jerġa' lura mill-ħsieb tiegħu.

Fi żmenijiet qabel dan, żmenijiet klassiċi, insibu stejjer jixxiebhu li nkitbu dwar bliet assedjati u li jinqraw ukoll fil-kitba ta' Pitré li semmejna. Frontino jgħid li meta n-nies ta' Atene kienu mdawrin mill-Ispartani, kif ukoll meta r-Rumani kienu ġew assedjati mill-Galli ġewwa l-Campidoglio, għamlu l-istess bħal m'għedna iżda xeħtu, flok ġbejniet, il-ħbejżiet. Din ta' l-aħħar isemmiha wkoll il-poeta Latin Ovidio, fil-**Fasti** tiegħu. Wara li l-Galli ħadu Ruma, assedjaw il-Compidoglio u meta kienu għoddhom ħaduh bil-ġuħ, Giove, wieħed mill-allat tar-Rumani, qal lin-nies assedjati biex ilqamħ kollu li kien fadlilhom jagħġnuh u jagħmluh ħobż, u dawk il-ħobżiet jitfgħuhom fil-kamp tal-għadu biex juruhom li r-Rumani ma jirrendux bil-ġuħ. Fuq hekk il-Galli ħallew l-assedju u telqu.

Fiż-żmenijiet tan-nofs, il-Medju Evu, niltaqgħu ma' ħafna każijiet ta' assedji li fihom min ikun imdawwar mill-għadu jixħet minn fuq is-swar jew jitlaq jiġru fost l-għadu xi annimali biex jagħtu x'jifhmu li għad għandhom ikel biex jibqgħu jżommu għattul. L-Alessandrini telqu erħa fejn il-kamp ta' Federico Barbarossa; il-Konti Ottone u r-reġina Alelaide bagħtu ħanżir fil-kamp ta' Berengario; il-Kontessa Matilde ħalliet baqra barra l-kastell tagħha ta' Canossa, u hekk ukoll fis-seklu XIII kienu ħallew għoġol in-nies ta' Tlemcen, belt fl-Afrika ta' Fuq. Waħda mara minn Carcassona telqet qażquż fil-kamp ta' Carlo Magno, u bħal dawn issib eżempji oħra kemm trid.

Il-ħrejjef u l-leġġendi għandhom ħabta jitħalltu, iżidu ma' waħda biċċa minn oħra, u jibdlu l-inċidenti minn żmien għal ieħor b'mod li mhux la kemm taqbad tfisser kif dan it-tibdil sar, u għaliex. Fl-1485, iġifieri bejn wieħed w ieħor meta suppost li ġara l-fatt imsemmi fil-leġġenda Maltija li qrajna fil-bidu, ħareġ ktieb f'Napli li fih l-awtur, Francesco del Tuppo, żied xi stejjer ma' dawk ta' Esopo li hu qaleb bit-Taljan. Fost dawn waħda minnhom kienet din: "Wieħed żagħżugħ, kontra d-drawwa tal-belt tiegħu, ma riedx joqtol lil missieru xwejjaħ; imma żammu moħbi d-dar. Wara xi żmien il-belt, assedjata mill-eżerċtu tal-għadu, kienet għoddha ċediet bil-ġuħ; imma x-xwejjaħ, meta kien mistoqsi mit-tifel, ta parir illi jinxteħtu fuq l-għadu l-ħobż u l-ġobon. Hekk sar, u l-għadu belagħha li fil-belt kien għad hemm provvisti biżżejjed ta' l-ikel, u telaq minn hemm. Minn dak iż-żmien inqatgħet minn dik il-belt id-drawwa kiefra li joqtlu lix-xjuħ."[7]

Hawnhekk jidher ċar li l-motiv tal-ħobż u l-ġobon żdied biex bih tlaqqmet ħrafa li bil-fors kienet eqdem bil-bosta. Din il-ħrafa tinsab ukoll f'Malta u jagħtiha Patri Magri.[8] Fiha t-tifel flok joqtol 'il missieru, jagħalqu ġewwa għar u kien ta' kuljum imur jagħtih

x'jiekol u x'jixrob. Is-sultan jagħtih tliet biċċiet xogħol x'jagħmel inkella joqtlu, u kull darba dan jirnexxilu għax kien imur għand missieru fil-għar u x-xiħ igħidlu x'għandu jagħmel. Fl-aħħar is-sultan ried jaf mnejn ġieb dak l-għerf kollu, it-tifel qallu li ma kienx qatel 'il missieru, u s-sultan amar li minn dak inhar lix-xjuħ ma kellhomx joqtluhom iktar. Fil-ħrafa Maltija ma tissemma xejn il-biċċa tal-ħobż u l-ġobon, u lanqas ma jissemmew assedji jew Torok. Mhux ħaġa kbira li l-istess ħrafa, li tinsab imxerrda tista' tgħid ma' kullimkien, kienu jafuha wkoll f'Napli, u hemmhekk in-nies tawha ħajja ġdida billi żiedu magħha l-inċident jew motiv tal-ħobż u l-ġobon. Għax il-poplu dejjem ifittex jagħti r-raġuni ta' kull ma jiġri, u l-għerf tax-xjuħ hija ħaġa wisq għal qalb il-poplu.

Minn dan kollu li għedna jista' wieħed jasal biex igħid, kif qal Pitré, illi l-egħruq ta' dawn ir-rakkonti ma jistax ikun li ma humiex mibnijin fuq fatt veru, kif ħafna drabi huma mibnijin il-leġġendi storiċi, għalkemm mibdulin u sfurmati. Il-bniedem meta jsib ruħu f'ċerti ċirkostanzi jixxiebhu, ħaġa waħda u l-istess jaf jagħmel, kullimkien. Jingħad li fl-1849, meta l-Awstrijaċi kienu qed jassedjaw Venezja, ġara li f'Malghera wieħed fizzjal Awstrijak resaq biex igħidilhom iċiedu. Żammewh fil-fortizza sakemm il-gvern jagħti r-risposta, u sadattant il-Ġeneral Ulloa lestielu kolazzjon b'serduk mixwi u flixkun xampanja. Il-fizzjal qallu: "Kif? għadkom tieklu s-sriedek u tixorbu x-xampanja? Mhux kif igħidu mela, li tinsabu neqsin minn kollox!" "Kaptan", qallu l-ġeneral, "jekk trid xi tużżana sriedek jew fliexken minn dawn, noffrihomlok b'qalbi kollha". Fil-fatt, dak is-serduk kien l-ikla kollha tal-ġurnata li kellu l-ġeneral; dak il-flixkun ma kienx hemm ħliefu, u l-ġeneral dak in-nhar fil-għaxija kellu jmur jorqod bl-istonku vojt".[9] Issa hawnhekk għandna tista' tgħid l-istess storja. U aktarx li meta sab ruħu f'dik iċ-ċirkostanza, li tista' tiġri lil kulħadd kullimkien fejn ikun hemm assedju, il-ġeneral ġietu f'moħħu jagħmel kif għamel biex ma jurix li għandhom in-nuqqas fil-fortizza.

Din l-istrataġemma hija komuni ħafna. Malta stess, fi żmien il-Franċiżi għandna fit-tradizzjoni t-tifkira ta' xi ħaġa bħalha. Igħidu li Ċensu Borg, "Braret", li kellu f'idejh il-kamp u l-batterija tal-Għargħar, fuq il-għolja bejn B'Kara u Tas-Sliema jew San Ġiljan, ħa ftit nies milli kellu madwar San Ġwann tal-Għargħar, dik il-knisja żgħira li tinsab f'dik il-quċċata, ġegħelhom jiġbru l-midriet li sabu u joqogħdu erbgħa erbgħa wara xulxin, kull wieħed bil-midra fuq spalltu bħala xkubetta. Imbagħad qagħad idawwar lil dawn l-istess ftit nies madwar il-knisja ħalli jħasseb lill-għadu li kien għaddej riġment ma jispiċċa qatt ta' suldati Maltin armati.[10] U l-istess f'Għawdex, darba jgħidu li kien hemm xi suldati Franċiżi telgħin minn Marsalforn, meta xi bdiewa ntefgħu fuqhom bl-imdieri bi tliet ponot f'idejhom. Il-Franċiżi ħasbu li dik kienet xi arma ġdida, u tant beżgħu li telqu jiġru b'saqajhom

wara daharhom.[11]

Mela dan kollu juri li storja bħal din tista' titnissel minn xi ħadd li fis-siegħa u l-ħin jaħsibha kif għandu jagħmel biex jidħaq bil-għadu. Imma min-naħa l-oħra ma ninsewx li l-istejjer u l-leġġendi, dari kif ukoll illum, jimxu u jaqsmu l-fruntieri w l-ibħra, u jinbidlu xi ftit ukoll minn pajjiż għal ieħor. Naraw ftit fejn ma taqbilx sewwa l-leġġenda Maltija ma' dawk li semmejna minn Sqallija u Calabria u postijiet oħra. Dawn huma kollha ippernjati jew fuq il-biċċa tal-ġbejniet jonkella, flok il-ġbejniet, il-ħbejżiet. Issa hawn Malta għandna motiv li biex ngħid hekk huwa tagħna biss. It-Torok, donnhom bi spirtu kavalleresk, biex juru li ma jridux joqtluhom bil-ġuħ, jibagħtu tagħbi ħobż lill-Maltin magħluqin ġewwa l-Imdina, u l-Maltin, biex juru li kellhom biżżejjed x'jieklu, ireġġgħulhom lura l-ħobż, u fuq kull ħobża jqiegħdu ġbejna. Kif ġiethom din l-idea ma tistax tgħid malajr, imma għandu mnejn li billi niesna sa żmienna jħobbu jieklu l-ħobż bil-ġbejna, misserjietna għoġobhohm idaħħlu dak il-motiv biex aktar l-istorja jġibuha qrib is-sewwa. Min-naħa l-oħra, l-istorja ta' dak li ġara fi Sqallija fil-**Vespri Siciliani** għandu mnejn kienu ilhom li saru jafu biha l-Maltin minn xi suldati Sqallin li kienu ġew iservu Malta, jonkella b'xi kuntatt ieħor ma' Sqallija.

Hawnhekk jista' xi ħadd iqanqal id-dubju serju jekk wara kollox, il-leġġenda tagħna għandhiex titqies bħala ħaġa ġenwina tal-poplu. Jekk noqogħdu naraw sewwa, insibu li din hija leġġenda miktuba, u rajna kif nies letterati ħadu wieħed mill-ieħor u wasslu l-istorja mis-seklu 17 sal-lum, mingħajr lanqas varjanti wieħed sostanzjali. U barra l-kittieba li semmejna, donnu li l-leġġenda Maltija ma baqgħetx ħajja fil-moħħ tal-poplu, li soltu ħaġa bħal din tkun għal qalbu, igħożżha u jgħaddiha minn ġenerazzjoni għal oħra. Dan id-dubju donnu jissaħħaħ minħabba fatt ieħor li se nsemmi issa. L-istess Manduca li kiteb il-leġġenda għall-ewwel darba, malli jispiċċa mill-istorja, iżid igħid hekk: ". . . . b'danakollu, billi ma setgħux jispiċċaw l-assedju, meta sabu ruħhom ikkunsmati u meqrudin, il-Maltin għamlu wegħda universali li kull sena jagħmlu, bħas-snin kollha li ġejja, purċissjoni ġenerali talkleru kollu regolari u sekolari, bil-kumpaniji tal-gżira kollha, fl-iktar knisja 'l bogħod ta' Malta, kif għadu jsir sal-lum, b'wegħda, ta' kull sena, fil-festa, ta' San Girgor, billi dak huwa l-iktar żmien komdu tas-sena . . . ." Mela Manduca stess igħaqqad it-tradizzjoni mal-leġġenda, tradizzjoni li jwettaqha Mons. Duzina fl-1575 fil-Vista Pastorali tiegħu meta jgħid li x-xjuħ kienu qalulu li l-purċissjoni ta' San Girgor kenet issir b'wegħda ta' meta l-Maltin ħelsu mit-Torok. Issa ġeneralment insibu li fejn hemm tradizzjoni ta' xi ħaġa li ssir b'wegħda, it-tifkira tibqa' ħajja u bla mittiefsa għal mijiet ta' snin, u l-interċessjoni tal-qaddisin jew tal-Madonna ma teżistix magħquda flimkien ma' leġġenda oħra, biex ngħid hekk

profana, bħal mhi l-istorja tal-ġbejniet.

Hi x'inhi dawn huma kollha fehmiet li kull waħda tista' tkun minnha, imma liema sewwa ma nistgħux ngħidu. Għall-qarrejja naħseb li jkun biżżejjed li jafu li hawn Malta għandna din il-leġġenda li, fil-qalba tagħha, hija sabiħa u tgħaqqadna ma' tradizzjoni mxerrda u qadima sa miż-żmenijiet klassiċi. It-tama tagħna hija li stejjer oħra bħal dawn jitfakkru biex wara jkunu jistgħu jiġu studjati bir-reqqa bħalma ppruvajna nagħmlu hawnhekk f'din il-kitba.

1 Ara I.S. Mifsud, *Biblioteca Maltese* 1764 p. 214.
2 P.P. Castagna, *Lis-Storia ta' Malta bil-Gzejer tahha* (It-Tieni Darba — 'Storia Politica' 1890 p. 143.
3 Ara l-edizzjoni annotata mill-Prof. Ġ. Aquilina (tielet ħarġa, stampat mill-ġdid fl-1968) p. 103. It-tieni edizzjoni ta' dan ir-rumanz ħarġet fl-1912 u kien deher ukoll, biċċa biċċa, fil-ġurnal *L'Unioni Maltija* taħt l-isem *Ix-Xebba ta' Ħal Far* bejn l-1919 u l-1920.
4 A. Cremona, *Il-Fidwa tal-Bdiewa,* Tieni Edizzjoni, 1948, p. 165.
5 Ara l-istudju ta' G. Pitrè, *La Leggenda delle città assediate in Sicilia* fil-ktieb tiegħu "Studi di leggende popolari in Sicilia e nuova raccolta di leggende siciliane" Volume Unico. Torino, 1904, pp. 180-181.
6 *Ibid.* p. 178.
7 *Ibid.* p. 181.
8 M. Magri, S.J. *Ix-Xiħ midfun ġol-Għar,* fil-ġabra *Ħrejjef Missirijietna* stampati mill-ġdid fl-1967, pp. 118-122.
9 G. Pitrè, *op.cit.* p. 187.
10 E.B. Vella, *Storja ta' Birkirkara bil-Kolleġġjata Tagħha.* 1934, p. 283.
11 J. Cassar Pullicino *The French Occupation in Maltese Tradition* f'"The Sundial" Vol. 4, No. 8 (1948), p. 31.

LILL-BAJJA TA' SAN TUMAS

Qajla fil-ħemda ta' lejla sajfija,
Hemm qalb il-wileġ biswit San Tumas,
Tinżel ix-xemx u tixgħel ħamranija
L-għolja, u warajha togħdos kollha ngħas.

U ġewwa l-għabex imżewwaq b'elf dija,
Bħal ikun wasal il-ħin ta' l-għarrâs,
Isqra fil-għoli jduru ġeġwiġija,
Friefet egħfiered iħufu bla ras.

Hekk kont ħlomtok San Tumas fit-tfulija,
Meta f'għajnejja ċkejknin kont għożżejtek,
U ġrejt f'kull għalqa, tqallibt f'kull ħamrija.

Dort ma' kull radda qalb qarsu w għollieq.
San Tumas ibqa' kif darba ħabbejtek
Meta f'żiffitek fhimt nifs il-Ħallieq.

RAYMOND VELLA